

DIALECTOLOGIA I TOPONÍMIA

Antoni M. BADIA I MARGARIT

1. Introducció

Els organitzadors del present col·loqui han jutjat aconsellable de plantejar ací la relació existent entre les modalitats geogràfiques de la llengua (dialectes, parlars) i els noms de lloc, i examinar fins a quin punt aquelles diversitats es reflecteixen en aquests noms. *A priori* sembla correcte de respondre-hi afirmativament. Mirem, doncs, si la presumpció lògica és corroborada per la realitat toponímica.¹ Ateses les limitacions d'espai i de temps d'aquesta exposició, em limitaré a presentar una sèrie de mostres de la dita relació, generalment una o dues per a cada situació que prendrem en consideració, per tal com sembla preferible de veure més situacions amb pocs exemples que documentar amb generositat un nombre més reduït de situacions.² Algunes vegades defugiré els comportaments toponímics que d'una manera més natural s'ajusten a la dialectologia i, en canvi, em fixaré en casos que poc o molt se n'aparten, quan ho fan per raons històriques o lingüístiques, que no deixaré de comentar; així, analitzant l'excepció, resultarà que ens haurem fet càrrec tant de la regla com de l'excepció, i que hi guanyarem per partida doble: en informació i en metodologia. Pel que fa a les diversitats lingüístiques, no en tindrem prou amb els trets característics del mapa dialectal d'avui, d'arrels prou antigues (català oriental / català occidental), sinó que també entreobrirem la porta vers les diferències històriques (Catalunya Vella / Catalunya Nova), les quals, però, bé que podrien afegir-hi un dinamisme aclaridor, només en una petita mesura responen als matisos dialectològics pròpiament dits.

2. Toponímia i geografia terminològica

Permeteu-me de començar al·ludint a un tema que, si no és de dialectologia en sentit estricte, no deixa de versar sobre toponímia i geografia i que a mi personalment m'evoca el llunyà Congrés d'Onomàstica de 1949, a Brussel·les, on jo m'estrenava en el món seductor de les reunions internacionals.³ Allí vaig examinar com es lliguen l'extensió geogràfica d'una dotzena llarga d'arbres o plantes i els topònims que en duen el nom. Per exemple: els noms de *Sant Fruitós de Ginebreda*, *baga del Ginebret* i semblants (fins a una quinzena) es troben a les zones de Catalunya on creix el *Juniperus communis*, que hi és anomenat popularment *ginebre*.

El treball de camp corresponent em permeté d'extreure'n quatre conclusions. 1) De moment, constatar la ja suposada relació (en general no hi ha topònims amb el nom d'un vegetal fora del territori on s'estén aquest tipus botànic), com ho palesen, ultra *ginebre*, altres noms vegetals (com *bruc*, *falguera*, etc.). 2) De més a més, la relació entre toponímia botànica i les zones dels vegetals de què parlem pot explicar una abundor de noms de lloc sorgits en el territori dels arbres o plantes en qüestió (així, la *noguera* i el seu fruit, la *nou*, pertot arreu, però especialment prop de l'aigua, expliquen els topònims la *Noguera*, la *Nou* o, d'una manera ben significativa, la font de la *Noguera* i els cursos d'aigua anomenats *Noguera*, etc.). 3) Curiosament, aquesta mateixa relació entre noms de lloc i indrets dels vegetals també pot haver impedit que un lloc rebés el nom d'un vegetal que, justament per ésser-hi massa corrent, semblava no tenir la capacitat de singularització que requereix tota designació toponímica (l'*esparreguera* creix per tot Catalunya i, en canvi, com a nom de lloc hi és ben escàs). 4) Per fi, la toponímia que justifiquem per la geografia dels noms de plantes presenta els mateixos trets que caracteritzen aquests noms en els parlars locals corresponents (així, si a la Garrotxa es diu *aulina* en comptes del nom corrent *alзина*, els topònims formats damunt aquest nom d'arbre, que pertot arreu són *Alzina*, *Olzinelles*, etc., a l'alta conca del Fluvià es presenten amb el nom d'*Aulina*). Remarquem que, amb aquest darrer exemple, ens hem introduït de ple en el tema de dialectologia i toponímia.

3. Les diversitats fonètiques dialectals

Com és sabut, componen el domini lingüístic català els parlars occidentals i els parlars orientals. Ara seria absurd de raonar per què els habitants de *Corbera de Terra Alta* (Terra Alta) i els de *Corbera de Llobregat* (Baix Llobregat) no coincideixen a l'hora de pronunciar el nom de *Corbera*, comú a tots ells, per tal com aquell pertany al català nord-occidental (i manté la [o] i la [a] àtones) mentre que aquest, del català central, fa de la [o] una [u] i de la [a] la vocal neutra. També *Caldes* té dues fonètiques diferents, segons que hom el senti de boca d'algú de la Ribagorça (*Caldes de Boí*) o d'algú de la Selva (*Caldes de Malavella*).

Penso que pot ésser més útil de presentar què s'esdevé amb els derivats del llatí *fenuculu* (encara un nom de planta), que ha donat *fenoll* en els parlars occidentals (per evolució fonètica regular) i *fonoll* en els orientals (per assimilació de la *e* inèrge a la *o* tònica etimològica). Això explica que tinguem dos tipus toponímics, corresponents a les dues solucions dialectals: 1) *Fenoll*, *Fenollar*, *Fenollet*, etc., als parlars occidentals, com *Llocnou d'en Fenollet* i el torrent de *Fenollet*, a la Costera de Ranes, prop de Xàtiva (la Costera), i 2) *Fonoll*, *Fonollar*, *Fonollet*, etc., als parlars orientals, com *Sant Martí de Fonollà* (Vallespir) o *Fonollosa* (Bages).⁴ Ara bé, assumida aquesta frontera toponímica dialectal, podria desorientar-nos de constatar que, al nord del Pirineu (en unes terres de català oriental on, tal com ho he presentat, esperaríeu de trobar-hi noms de lloc del tipus *fonoll*), hi abunden les solucions amb *e*, com el mateix nom de la comarca de la *Fenolleda*. L'aparent incongruència en aquest com-

portament dialectal s'explica per una raó històrica de pes: l'existència del llinatge feudal que sortí del vescomtat de *Fenollet*, i que provoca una rica proliferació d'aquest nom (amb *e* pretònica), tant al nord del Pirineu com un xic pertot arreu, àdhuc a València (on és documentat des del segle XIV fins a la fi del segle XIX).⁵

S'equivocaria qui, partint dels derivats de *fenuculu* (els quals, com dic, en principi es distribueixen en dues zones compactes: occidental *fenoll* / oriental *fonoll*), volgués veure-hi una tendència dels parlars orientals vers les solucions amb vocal posterior (com és la *o*). Sobretot si aquesta persona s'adonava que, de dos derivats de *campu rotundu*, l'un, *Campredó* (del Baix Ebre, occidental) es distingeix de l'altre, *Camprodon* (del Ripollès, oriental): una altra vegada, podria dir-se que una *e* de l'occidental s'oposa a una *o* de l'oriental. Aquesta seria una conclusió palesament errònia. Cal pensar que els exemples esmentats no es basen en una llei fonètica (que, com a tal, enuncia modificacions historicolingüístiques regulars), sinó que són comportaments esporàdics, arbitraris i atemporals (que no debades posem sota la rúbrica d'evolució fonètica irregular). De més a més, que els casos de *fenuculu* i *campu rotundu* no formen cap sèrie consistent ho prova el fet que en aquell el derivat etimològic és l'occidental (torrent de *Fenollet*), mentre que en aquest ho és l'oriental (*Camprodon*). La coincidència és, doncs, purament casual.

Examinem una nova mostra de discrepància fonètica dialectal, ara del consonantisme. Proposo, una vegada més, un terme botànic: els derivats del llatí *myrtu* (hel·lenisme del llatí); aquests derivats presenten avui les formes *murta* (en català occidental) i *murtra* (en català oriental, almenys en el del Principat). No cal dir que la primera és etimològica, mentre que la segona és un cas d'epèntesi espontània de *r* (molt freqüent després de *t*). La forma *murtra* ja existia cap a la fi del segle XV (com ho prova que fos censurada a les *Regles de esquivar vocables* atribuïdes a Bernat Fenollar),⁶ però no devia fer molt de temps que hi havia aparegut la segona *r*, per tal com el barceloní Bernat Metge, a cavall entre la catorzena i la quinzena centúries, encara escrivia *murtera* (derivat de *murta*, amb el mateix significat que el primitiu), sense adoptar, doncs, un hipotètic **murtrera*.⁷ Com abans, totes dues formes lexicogràfiques (ara, *murta* i *murtra*) arrosseguen els topònims respectius. Tornem a trobar, doncs, dos models toponímics, corresponents a les dues solucions dialectals: 1) *Murta*, als parlars occidentals, com el monestir de *Santa Maria de la Murta*, a Alzira (Ribera Alta), o la sèquia de la *Murta*, a l'horta de Xàtiva (la Costera), i 2) *Murtra*, en català oriental, com el monestir de *Sant Jeroni de la Murtra*, a Badalona (Barcelonès), o l'estany de la *Murtra*, a Gavà (Baix Llobregat).

També en aquest cas topem amb una excepció. Per què s'anomena *cala Murta* (i no **cala Murtra*, com a tret d'un parlar oriental) el deliciós paratge de Formentor que sota aquest nom guarda tants records del poeta Costa i Llobera? Cal tenir present que l'addició d'una *r* no etimològica torna a ésser un fenomen esporàdic i atemporal, que es produeix al marge dels trets d'estructura que caracteritzen el conjunt dels parlars orientals. Per tant, no podem lligar *cala Murta* de Mallorca amb la *Murtra* del monestir de Badalona, tant més que ens consta que en els parlars baleàrics el nom de l'arbust també es pronuncia *murta*, ni més ni menys que el topònim. La *cala Murta* de Mallorca ens confirma, doncs, que la toponímia segueix la dialectologia, en aquest

cas concretament en l'àmbit baleàric. Recordem, de més a més, que diverses dites i refranys illencs que es refereixen a aquesta planta la hi citen indefectiblement amb el nom de *murta* (no *murtra*).⁸

4. Oposicions dialectals de caràcter lèxic

Que els topònims observin, en clar paral·lelisme, els mateixos comportaments de la llengua comuna, no es limita, com ja era d'esperar, al camp dels sons de la llengua. Ho tornem a veure acomplert en el vocabulari. I bé, per a bon nombre de bases etimològiques (i tant era que en sorgissin derivats lèxics o toponímics, tot era u), el català arcaic sovint no discernia, segons la situació geogràfica, entre dos sinònims, els quals aleshores es trobaven pertot arreu, sense reparar, doncs, en les comarques que més tard se n'adjudicarien els usos i farien que esdevinguessin, l'un, específic dels parlars occidentals i l'altre, dels parlars orientals. Pensem ara en *speculu* i *miraculu* (formats damunt els verbs *spicio* i *mirari*, respectivament), els quals, canalitzats per les vies de l'evolució fonètica regular, es convertiren en *espill* i *mirall*, també respectivament, i, en el decurs de la reconquesta, convingueren en un significat comú: 'lloc d'observació', 'talaia' (aplicat a fins de defensa o d'atac). D'altra banda, ambdós mots compartien —i comparteixen encara avui— la significació, avui bàsica, de 'superfície que dona imatges dels objectes', la qual no deixa de tenir una certa afinitat amb la que tenien com a topònims.

Com a mots de la llengua comuna, en principi avui *espill* és propi dels parlars occidentals, mentre que *mirall* ho és dels orientals. Tanmateix, precisem: 1) en realitat *espill* només és corrent a la part ponentina del nord-occidental i a tot el valencià; i, si no és més estès al Principat, és de resultes de l'expansió de *mirall*, que durant segles ha anat envaint terreny que originàriament devia pertànyer a *espill*; 2) d'altra banda, *espill* és també conegut arreu, però allí on coexisteix amb *mirall* hi és com a mot literari o pertanyent a un nivell acurat. A grans trets, emperò, el repartiment general entre occidental i oriental no és incorrecte. Significativament, quan, en els nostres dies, arriba el moment de donar nom a dues revistes, l'una a València i l'altra a Palma de Mallorca, *L'Espill* fou el títol escollit pels valencians i *El Mirall* ho fou pels mallorquins. (Es tracta de publicacions molt diferents i, naturalment, no hi haig de fer comparacions; només enregistro el fet, que, com a nom propi, no deixa d'incidir en el tema que tractem ací; al capdavall, el nom d'una revista ve a ésser mostra d'una mena d'antroponímia.)

Ara bé, com ja ho insinuava, a l'època arcaica de la llengua ambdós mots eren coneguts i emprats sense limitació geogràfica, si bé la documentació que ens n'ha pervingut permet d'endevinar, a través de les quantitats relatives dels testimonis d'un i altre topònims, que ja es trobava en curs la concreció d'*espill* cap a l'oest i de *mirall* cap a l'est. Examinem-ho.⁹ 1) Toponímia d'*Espill* (o *Espiell*). Si és cert que entre els segles x i xii hom esmenta amb els noms, més o menys llatins, de *Speculo*, de *Spilio* o de *Spigols*, tant indrets del Pla de l'Estany i del Rosselló (del català oriental) com de la rodalia de Tàrraga (de l'occidental), no és menys cert que *Espills* és avui el nom

d'un poble del municipi de Sapeira (Alta Ribagorça). 2) Toponímia de *Mirall* (sobretot sota la forma *Miralles*). D'una manera semblant, al segle x hom fa donació a Sant Pere de Rodes d'un lloc «quem dicunt *miralio*». Tanmateix, avui, els vuit topònims *Miralles* que enregistra el DCVB pertanyen tots al domini oriental, llevat d'un: la *Vall de Miralles*, a la serra de Corbera, no lluny d'Alzira (Ribera del Xúquer). Passa, doncs, que, pel seu caràcter fossilitzant, la toponímia resta indiferent a la distribució de terres que un dia es farien *espill* i *mirall*, i d'ací que existeixin alguns llocs anomenats *Espill* (o *Espiell*) en zones on avui el nom comú habitual és *mirall* i tampoc no manquin llocs anomenats *Mirall* (o *Miralles*) en zones on actualment el nom comú habitual és *espill*.

Malgrat algunes incongruències aparents, l'exemple d'*espill* i *mirall* ens confirma, una vegada més, la relació existent entre dialectologia i toponímia.

5. Distribució geogràfica d'apel·latius toponímics

Sobre usos i geografia dels apel·latius toponímics del domini lingüístic català hi hauria molt a dir. Per raons òbvies hi hauré d'ésser molt parc. Just per presentar-ne quelques mostres i ratificar la constatació d'allò que és el veritable *leitmotiv* d'aquesta ponència. I, encara, m'hi limitaré als apel·latius que designen nuclis de població (prescindint, doncs, del ric i matisat camp dels orònims, hidrònims i semblants). N'hi ha prou de fullejar un repertori toponímic per adonar-se que aquesta llei de noms, que fan el pont entre noms comuns i propis, es troben sistemàticament en zones en les quals són coneguts i usats els mateixos mots com a unitats lèxiques del vocabulari corrent. Heus-ne ací una primera mostra. La paraula *veïnat*, que significa 'caseriu', és típica del parlar de la Garrotxa, l'Empordà, el Gironès i la Selva. Doncs bé, obriu el repertori toponímic i gairebé tots els noms propis que hi trobareu (del tipus *Veïnat de Güell*, *Veïnat de Pocafarina*, *Veïnat del Vidal*, etc., i així fins a una vintena) estan situats en aquesta part del català central.

En la llengua comuna existeix una bella col·lecció de mots per designar 'casa de pagès'. Ara ens detindrem uns moments a examinar quina relació podem establir entre les zones d'ús del nom comú *mas* i la geografia dels topònims formats damunt aquest mateix apel·latiu *Mas*, seguit d'un adjectiu, com el *Masnou* (Maresme) o, sobretot, d'un determinatiu preposicional, com el *Mas de Barberans* (Montsià). Insisteixo que ara no penso en cases aïllades (que es compten per centenars), sinó en els casos en què la paraula *mas* 'casa de pagès' es convertí, per una evolució lògica i natural, en el nom de tota una població o d'un caseriu.¹⁰

Aquesta paraula *mas* 'casa de pagès' es troba arreu en el domini lingüístic català. Dins aquesta extensió general, Joan Coromines ha distingit cinc zones, segons la seva popularitat i la seva densitat, les capdavanteres de les quals són el Rosselló i l'Empordà, d'una banda, i el Maestrat i la Plana, de l'altra.¹¹ Les tres zones restants són: 1) el centre del català oriental (del Gironès al Penedès), 2) l'enllaç entre el català oriental i el català occidental (del Camp de Tarragona a l'Ebre), i 3) el centre del País Valencià. Com a prova de la seva gran freqüència al nord i al nord-oest de Castelló,

Coromines addueix que *mas* hi perd la -s davant el seu determinatiu, com *ma de la Serra*, a Catí (Alt Maestrat) o *ma e Blai*, a Ares del Maestrat (naturalment, a la mateixa comarca). Em permeto d'afegir-hi que això també ocorre a la Garrotxa (que en aquest cas concret ofereix una rèplica, cap al Pirineu, dels parlars castellanencs); en efecte, no lluny d'Olot se sent *ma Oliver* o *ma Llapart* ('mas Llopart').

Podem demanar-nos si existeix una geografia toponímica en paral·lelisme amb la geografia lexicogràfica que acabem de veure. Després d'uns recomptes que no puc presentar com a exhaustius, sinó només com a orientadors, puc respondre afirmativament a la qüestió. Dono, doncs, com a exemples, alguns noms propis de nuclis habitats introduïts per *Mas*, tot procurant que hi siguin representades les dues zones que Coromines considera de major densitat en l'ús del nom comú *mas* (el Rosselló i l'Empordà, d'una banda, i el Maestrat i la Plana, de l'altra). Heus-los ací: *els Masos* (Conflent), *el Masdéu*, a Trullars (Rosselló), *els Masos de Pals*, de Pals (Baix Empordà), *el Mas Blanc*, de Celrà (Gironès), *el Masnou* (Maresme), *Masllorenç* (Alt Camp), *Maspujols* (Baix Camp), *Masroig* (Priorat), *Mas de Barberans* (Montsià), *el Mas de Flors*, de Vilafamés (Plana Alta), *el Mas de Moròder*, de Montcada de l'Horta, *el Mas d'Agustí*, de Casinos (Camp de Túria), etc.

És obvi que aquesta mena de noms de lloc s'expliquen com a derivats de *mansum*, participi del verb *manere*. Així sorgí en llatí tardà el substantiu *mansum*, del qual prové el català *mas*. Això és clar. Però aquest tipus lèxic i toponímic podria crear una delicada qüestió de mètode per una simple confusió fonètica: l'encreuament amb la sèrie de mots derivats de l'àrab *al-manzil*, que significa 'hostal', justament un significat que no deixa de compartir alguns «semes» amb el cat. *mas* 'casa de pagès'. Són ben coneguts els noms de lloc catalans i valencians que s'expliquen per aquesta via; recordem *Massalavés* (Ribera Alta), *Massalcoreig* (Segrià) i *Massalfassar*, *Mas-samagrell* i *Massanassa* (tots tres de l'Horta).¹²

En reparar que tots aquests arabismes tenen avui *ss* doble (que indica la sorda [s]), algú trobarà la meua temença mancada de fonament; en efecte, no sembla possible que cap d'aquests noms es confongui amb un nom del grup de *mas*, que, en entrar en composició davant vocal o davant consonant sonora, conserva la seva articulació sonora subjacent (cf. *masia*, que no és pronunciat mai *massia, etc.).

Tanmateix, jo voldria fer algunes remarques a propòsit. 1) El mot àrab té una consonant sibilant sonora [z], que en castellà fou transcrita fixament amb *z* (*Mazalquivir*), quan aquest signe hi representava un so sonor (que es mantingué sonor fins al segle XVI). 2) La *s* de *mas*, quan és seguida de consonant sorda, es manté sorda; per exemple: *Mascabrers*, de l'Aleixar (Baix Camp), *Mascar*, d'Alfara dels Ports (Baix Ebre), *Mascarell*, de Nules (Plana Baixa). 3) Aquestes alternances ocasionals (castellà / català, articulació sorda / sonora) posen certs problemes. Com hem d'interpretar *Massalió* (Matarranya) (amb [s] sorda), que en castellà s'ha escrit sempre amb *z* (Mazaleón) (amb [z] sonora, almenys durant segles)? Quina diferència hi ha, des d'un punt de vista fonètic, entre *Mas Savalls*, de Sant Sadurní de l'Heura (Baix Empordà), i *Massalet*, de Carlet (Ribera Alta)? No voldria fer com han fet tradicionalment els arabistes, que sempre tiren aigua al seu molí, però, si seria absurd de defensar un origen àrab per al *Mas Savalls* de l'Empordà, confesso que no sé què